

kot smo že omenili, prve oblike upora.

Čeprav ni zgodovinar, je Pavlin s primerjalno metodo svoje fotodokumentacije, dnevniškimi zapisi, takratnimi članki ljubljanskih časnikov (Slovenec, Jutro) in z dnevnikom vrhovnega poveljstva italijanskih oboroženih sil uspel napisati svojstven memoarski spomenik okupirani in uporniški Ljubljani.

Njegova dnevniška zgodba se stopnjuje skozi vsakdanji prikaz življenja prebivalcev Ljubljane leta 1941. Verno opisuje tesnobno pričakovanje vojne, začetek vojne, razpad stare Jugoslavije, italijansko okupacijo, srečanja najvišjih uradnih predstavnikov predvojne slovenske oblasti z okupatorjevim vojaškimi in političnimi predstavniki in ukrepe okupacijskih oblasti, ki na simbolični ravni dosežejo vrhunec z brutalno odstranitvijo spomenika kralju Aleksandru na Kongresnem trgu. Od tistega trenutka naprej si večina prebivalcev Ljubljane ni delala več "iluzij" o naravi fašistične okupacije. Skozi Pavlinov objektiv lahko kronološko spremljamo zanimive spremembe mesta, npr. podiranje hiše z namenom, da bi povezali Šubičevo ulico s Kongresnim trgom.

V knjigi je 250 avtorjevih dokumentarnih fotografij, med katerimi so nekatere objavljene prvič in le žal nam je lahko, da je oblikovalka prenekatero Pavlinovo fotografijo zaradi nerazumljivih izrezov osiromašila in ji tako odvzela del pričevalne moči, kar je za fotografijo kot dokument časa in njenega avtorja nedopustno (npr. slikar Ivan Vavpotič v Študentovski ulici). Prav tako so nekatere zelo izpovedne fotografije premajhne (npr. zaskrbljeni izraz prodajalke zaradi pomanjkanja kruha). Manjši format fotografij je smiseln, ko gre za fotoreportažo (npr. obnova porušenega dela Borovniškega viadukta, cerkvena procesija na Rakovniku) takrat, ko manjše fotografije vsebinsko dopolnjujejo večjo fotografijo.

Ne glede na to Pavlinove fotografije s svojo pričevalnostjo dajejo posebno vrednost in težo njegovemu medvojnemu dnevniku, saj nam kot fotoesej vizualizirajo življenje v okupirani Ljubljani leta 1941 in so obenem ogledalo časa in prostora.

Pohvaliti velja urednikovo in avtorjevo natančno dopolnjevanje podatkov pri podpisih fotografij, ki prikazujejo športna tekmovanja v okupirani Ljubljani.

Glavno mesto Slovenije Ljubljana je tudi zaradi Pavlinovega pronicljivega medvojnega vestnega beleženja dogodkov dobila dokument časa, ki ji ga lahko zavidajo vse evropske prestolnice.

Dejan Vončina

Alessandra Kersevan: Un campo di concentramento fascista : Gonars 1942-1943. Comune di Gonars, Edizione Kappa Vu, Novembre 2003, 389 strani

Italijansko zgodovino pisje o vlogi Italije v drugi svetovni vojni se v zadnjem času lahko pohvali z vrsto dosežkov o občutljivih temah iz obdobja fašističnega režima. Eno od teh področij je tudi vprašanje represivnega sistema italijanskega okupatorja in koncentracijskih taborišč. Pri tej zadnji temi se izrazito uveljavlja Carlo Spartaco Capogreco. V ta novi val sodi tudi monografija o taborišču Gonars, drugem po času

ustanovitve, prvem po začetku "obratovanja" in enem od največjih sploh, za katerega je posebej značilna večplastna sestava interniranih in večkratna menjava internirancev. Šele s knjigo Alessandre Kersevan pa smo dobili prvo celovito monografijo o enoinpolletnem delovanju taborišča na poljih pri Gonarsu v bližnji Furlaniji, predvsem pa o življenju njegovih internirancev. Taborišče pri Gonarsu (dejansko sta ga sestavljala dva med seboj ločena kompleksa, ki so ju običajno označevali z A in B, oddaljena kilometer in pol) je bilo, ob zloglasnem Rabu, gotovo eno od osrednjih taborišč za slovensko in hrvaško prebivalstvo, z najdaljšim obstojem po številčnosti gotovo drugo po vrsti, po strukturi svojih taboriščnikov, in nenazadnje tudi po 471 žrtvah, ki so pokopane v tamkajšnji kostnici, čeprav jih nekaj izvira iz drugih taborišč. Po podatkih Toneta Ferenc (Rab-Arbe-Arbissima, 2000) je v taborišču umrlo 499 poimensko ugotovljenih taboriščnikov in taboriščnic.

Tradicija preučevanja tega - v primerjavi z nemškimi - mnogo manj znanega sistema taborišč je že dolga. Prav pred šestdesetimi leti, še sredi vojne, je izšla prva brošura, ki je govorila o italijanskem interniranju slovenskega prebivalstva. Že kmalu po koncu vojne so Slovenci in Hrvati s posebnim poudarkom začeli preučevati in predstavljati koncentracijska taborišča v Italiji. Tedaj še ne iz zgodovinskih pobud, pač pa predvsem iz nujnih potreb, povojnega zbiranja dokazov o vojnih zločinih italijanskih okupacijskih oblasti. Največ pozornosti je bilo deležno taborišče na Rabu - upravičeno - saj se je v njegovem delovanju najbolj izrazila perfidnost fašističnega interniranja, nasilnost okupatorja in hkratna improvizacija in upravna nesposobnost, tako da so taboriščniki umirali v tolikšnem številu, da so protesti segli do Rima, medtem ko je Gonars ostal le eno od velikih taborišč, a znano predvsem po pobegu osmih internirancev, ki so bili pomembni funkcionarji in aktivisti narodnoosvobodilnega gibanja. Od tedaj je zgodovinske - v zadnjem času tudi italijanske - dodobra osvetlilo obseg in metode množičnega interniranja Slovencev in Hrvatov v obdobju vojne, pa tudi delovanje nekaterih taborišč, v katerih so bili internirani. Omenimo na slovenski strani le Božidarja Jezernika in na italijanski Carla Spartaca Capogreca.¹

Koncentracijsko taborišče v Gonarsu je bilo slovenski in hrvaški mikrosvet v malem. Za žico, ki jo je stražilo okoli 600 vojakov, v lesenih barakah in šotorih niso bili le odporniki, njihove družine in še kakšen skrit partizan, pač pa kar celotne kategorije ljudi: študenti ljubljanske univerze in dijaki srednjih šol, oficirji jugoslovanske vojske, vojaki po poklicu, bili so tam "zaščiteni" - ljudje, ki so se čutili ogrožene od "komunističnega" nasilja ali so to dejansko iz različnih vzrokov bili in so jih zato italijanske oblasti umaknile na varno. Bili so tam v velikem številu pripadniki in podporniki odporniškega narodnoosvobodilnega gibanja, še največ pa je bilo ljudi, ki jih je hotela italijanska vojska izolirati, da ne bi postali uporniki, ker so živeli v odročnih krajih, kjer jih z vojsko ni bilo mogoče nadzorovati, npr. Čabranci. Vsem pa je bilo skupno, da so bivanje v Gonarsu doživljali predvsem kot prisilo, trpljenje, izločitev iz domačih krajev, še bolj pa kot negotovost.

¹ Božidar Jezernik: *Boj za obstanek : o življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih*. Ljubljana 1983; isti: *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno*. Ljubljana 1997; Carlo Spartaco Capogreco: *I campi del duce : l'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943)*. Torino, Einaudi, 2004.

Osrednji del knjige, ki govori o taborišču, je sestavljen iz 17 poglavij, ki vsako obravnava svojo tematiko, tako da je samo delovanje in življenje v taborišču osvetljeno z vseh poglavitnih strani, tako gradnja in sestava taborišča, straža, število in struktura taboriščnikov, taboriščni režim, prehrana, higienske razmere, duhovna oskrba, rojevanje in smrt. Avtorica je pritegnila in znala izkoristiti ne le spomine in pisma taboriščnikov, ki jih je zaplenila cenzura, pač pa tudi gradivo iz Osrednjega državnega arhiva v Rimu, vojaškega arhiva generalštaba in Arhiva Republike Slovenije. Pustila je, da na marsikaterem pomembnem, tudi šokantnem mestu govorijo viri sami. Tako je ustvarila dognano pričevanje, ki govori tudi tistim v Italiji, ki sicer avtorski interpretaciji ne bi povsem verjeli.

Prvi internirani so v Gonars prišli, ugotavlja Kersevanijeva, v drugi polovici marca 1942. Bili so to nekdanji oficirji in podoficirji jugoslovanske vojske, ki jih italijanske okupacijske sile niso odpeljale v vojno ujetništvo, pač pa pustile doma, pa so se nenadoma ustrašile, da se bodo pridružili odporu. Avtorica domneva, da so bili v Gonars poslani prav zato, ker je to pripadalo kot taborišče za vojne ujetnike št. 89 vojski, natančneje Poveljstvu teritorialne obrambe v Trstu (v njem so živeli trije sovjetski vojni ujetniki). Čeprav so bili pripeljani vojaške osebe, jih italijanske oblasti niso štele za vojne ujetnike, pač pa za civilne internirance. Ti so sestavljali veliko večino interniranih v taborišču, ki je ostalo pod upravo vojske, enako kot so bila podobna, na novo zgrajena.

Uvodni del knjige je avtorica namenila prikazu množičnega interniranja slovenskega in hrvaškega prebivalstva iz t.i. Ljubljanske in Reške pokrajine, katerega dovršen del je pogoltnilo tudi taborišče pri Gonarsu. Osrednje mesto daje okrožnici 3C, s katero je poveljstvo italijanske 2. armade pedantno predpisalo ostro represivno politiko v okupiranih oziroma anektiranih jugoslovanskih pokrajinah. Ta politika, ki je segala daleč čez določila vojnega prava, je prišla do polnega uresničevanja prav med največjo protipartizansko operacijo na Slovenskem, ko je od julija do novembra 1942 11. armadni korpus preiskal skoraj celotno pokrajino od Ljubljane do Gorskega kotarja in po dolenski strani nazaj. Takrat so začeli iskati 30.000 taboriščnih mest za Slovence in Hrvate, takrat so začeli ustvarjati tudi nova taborišča, kot je bilo tisto na otoku Rabu.

Vprašanje, koliko je bilo sploh interniranih, je še danes nerazrešljivo. Italijanske oblasti tedaj niso vodile enotne evidence tistih, ki so jih poslali v taborišča. Vendar nam je knjiga prinesla vrsto novih virov, ki kažejo po eni strani pomanjkanje evidence, po drugi pa ocene o pričakovanih interniranih dvigajo na 50.000 in celo na 100.000. Zadnji oceni podobno število vseh jugoslovanskih internirancev pa navajajo tudi 50 let stari uradni materiali komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

Osrednji del knjige je posvečen samemu taborišču, ki je bilo zgrajeno že oktobra 1941 kot taborišče za vojne ujetnike. Ko je bilo odločeno, da bo postalo taborišče za politične ujetnike, so ga še dodatno utrdili s 3,5 m visoko dvojno bodečo žico in s stolpi za nadzor, kjer je bilo postavljeno avtomatsko orožje in žarometi. Posadka za čuvanje se je povečala na 600 vojakov s 36 oficirji.

Samo delovanje taborišča je avtorica obravnavala v treh obdobjih, opredeljenih s strukturo taboriščnikov: od spomladi do jeseni 1942, med jesenjo in pomladjo 1943, od spomladi do 8. septembra 1943. Kot je navedla, je taborišče deloma živelo še po kapitulaciji italijanske vojske oz. premirju, saj je bilo v njem še sredi

oktobra 1943 750 obolelih in šibkih taboriščnikov. Taborišče je sicer imelo realno okoli 3000 mest zmogljivosti, cenili so jo na 5000. Število jetnikov je spomladi 1942 hitro raslo, tako da je doseglo v obeh taboriščih okoli 6000 oseb. Med njimi so v poznejših obdobjih prevladovale ženske in otroci, saj je slednjih bilo skoraj 1000, odraslih moških pa tudi manj kot 1000, žensk pa, npr. januarja 1943 4650.

V več poglavjih je avtorica prikazala življenje taboriščnikov, od prihoda do izpustitve ali smrti. Prihajali so peš z najbližje železniške postaje, bili deležni sprejemnega postopka s kopanjem, z razuševanjem, z odvzemom osebnih stvari, z menjavo denarja v taboriščne bone, s karanteno, nato so bili razporejeni v druge sektorje. Njihov vsakdanjik je bil sestavljen iz preštevanj, včasih dela pri dopolnjevanju taborišča in pričakovanja obrokov. Gibanje med sektorji je bilo omejeno. Obiski in izhodi iz taborišča niso bili mogoči, razen na delo. Potrebe po delovni sili pa so se križale z varnostnim pogledom straže. Šele v letu 1943 so internirani v večjem številu hodili kot delovna sila na delo na polja. Malo pa bomo iz knjige izvedeli o medsebojnih odnosih med interniranci, o snovanju in delovanju skrivne odporiške organizacije.

Ob neznosnosti življenja nekaj tisočev ljudi na zelo omejenem prostoru z minimalno higiensko infrastrukturo je internirance pestila lakota. V tem je bil Gonars podoben ostalim italijanskim koncentracijskim taboriščem, kar poleg še drugega dokazuje, da je šlo za namerno ravnanje državnih oblasti in ne le za splošno pomanjkanje. Po prehranskih tabelah naj bi taboriščniki dobivali med 877 in 1541 kalorijami dnevno, odvisno od kategorije oziroma dela; v praksi je to bilo še manj. To pa pomeni, da so dobivali vsi okoli 1000 kalorij dnevno premalo za preživetje. Posledice so bile mnogotere, od zdravstvenih - hudega hujšanja, letargije, bolezni zaradi neodpornosti (celo epidemija tifusa!), do družbenih - kraje med interniranci, črna borza. Pač pa je vojska interniranim dovoljevala dobivati pakete, čeprav skrajno omejujoče, po en paket mesečno. V praksi pa je pri dovažanju in zlasti razdeljevanju paketov vladal velik nered. Paket je bil za taboriščnika možnost preživetja in hkrati vez z domačimi, domovino. Avtorica opozarja, da so najbolj umirali tisti, ki niso imeli možnosti dobivati paketov. Kljub izolaciji pa so paketi in pisma, oziroma dopisnice, ki so sicer podlegale cenzuri, predstavljali vez z domovino.

Zahtevam sorodnikov, da taboriščnike izpustijo, so se oblasti upirale, tudi po padcu fašizma. Nekaj tisoč je bilo izpuščenih predvsem v začetnih mesecih leta 1943, pogosto zato, da bi se tako osvobodjeni vključili v kolaborantske formacije, Vaške straže. Le redkim je uspelo pobegniti. Avtorica je v dokumentaciji odkrila poleg zelo znanega bega osmih internirancev še dva, a neuspela poskusa. Tako je velika večina interniranih lahko taborišča zapustila šele v dneh po 8. septembru 1943. Iz Gonarsa so taboriščniki pobegnili 10. ali 11. septembra, ko je ušla njihova straža. Taborišča nemške okupacijske oblasti niso več uporabljale, eno je tudi pozimi 1943/44 pogorelo.

Monografija Kersevanijeve je dovolj izčrpna in vsestranska knjiga, da je pomembna informacija o taborišču tudi za strokovno slovensko občestvo. Avtorica se je trudila, da bi upoštevala tudi slovensko literaturo in s pridom je uporabljala tudi Ferenčevo zbirko virov o interniranju prebivalstva Ljubljanske pokrajine Rab - Arbe - Arbissima. S tega vidika je monografija tudi uveljavitev slovenskega zgodovinopisja in bi si zaslužila prevod, saj v slovenskem jeziku nimamo nobene podobne. Da pa je medtem izšel že ponatis, kaže na precejšnjo občutljivost za takšne

teme, vsaj v širši furlanski in obmejni okolici, kljub hkratnemu oživljanju spomina na druga za Italijane tegobna obdobja ob slovensko (jugoslovansko) - italijanski etnični ločnici.

Damijan Guštin

Dragan S. Nenezic: Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943. Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, Beograd 1999, 261 strani

Brez dvoma bo 2. svetovna vojna še dolgo v ospredju zanimanja zgodovinarstva, pri čemer pa je seveda res, da se pri konkretnih historiografskih obravnavah vse pogosteje organsko vključuje v širše tematske sklope kot so npr. zgodovina 20. stoletja, zgodovina totalitarizmov, nasilje in teror v moderni dobi ipd. Omenjeno zanimanje še v bolj izraziti meri velja za balkanski oziroma bivši jugoslovanski prostor, kar so na svojevrsten in tudi sprevržen način pospešile ali pa na novo obudile vojne ob in po razpadu t.i. druge Jugoslavije. "Srečanje" in premešanje tako izrazitih in kompleksnih pojavov kot so bili nacionalizem, imperializem in totalitarizem na eni ter balkanska stvarnost na drugi strani, je nujno moralo povzročiti velike tragedije. Dogajanje med 2. svetovno vojno v jugoslovanskih pokrajinah so poleg osnovnega dejstva okupacije tako usodno zaznamovali pojavi kvizlinštva, odporiškega gibanja, revolucije, kolaboracije, domačega fašizma in tudi etničnega čiščenja, ki je ponekod prehajalo celo v genocid itd. Iz vsega tega se je na koncu izvila komunistična oziroma socialistična Jugoslavija, z vsemi svojimi prednostmi in slabostmi, ki so na koncu pač privedle do njenega krvavega razpada.

Konec Jugoslavije in z njo povezanega družbenopolitičnega sistema je pred zgodovinarstvom novonastalih držav naslednic logično postavil nova vprašanja, predvsem vprašanja nastanka, legitimnosti in mehanizmov delovanja tako same države Jugoslavije kot tudi omenjenega sistema, ki jo je povezoval ali celo "držal skupaj". S tem se je odprla pot za t.i. revizionistične pristope, bodisi da tu revizionizem razumemo kot nujno dopolnjevanje doslej znanega zgodovinskega mozaika preteklosti, bodisi pa kot razna, na dejstvih neosnovana in ideološko utemeljena prevrednotenja omenjene preteklosti. V zgodovinarstvu držav naslednic je možno najti dosti primerov obojnega pristopa, pri čemer je t.i. negativni revizionizem po eni strani sam generiral mednacionalna in druga nasprotja, ki so privedla do vojn v 90. letih, po drugi pa so prav ta nasprotja, ki so pač objektivno obstajala, tudi sama predstavljala pomemben vir za nastop revizionizma.

Jugoslovanskega zgodovinarstva ni več (če je sploh kdaj obstajalo), seveda pa še naprej obstaja Jugoslavija in njena problematika pomemben predmet raziskovanja zgodovinarjev v novih državah. Tukaj se torej moremo vprašati, ali ob tem dejstvu še ostajajo pomembne jugoslovanske teme, ki v sintetični ali celo osnovni pozitivistični obliki še niso bile obdelane pred letom 1991 in torej še čakajo na realizacijo v okviru novih nacionalnih historiografij? Na to je vsekakor možno odgovoriti pritrtilno, kar dokazuje tudi produkcija omenjenih historiografij zadnjih 15 let. Zato mora npr. slovenska strokovna javnost biti še zmeraj "pozorna" na